

У період з 1991 по 1996 роки частка імпорту (масло, сири, молоко сухе і згущене, йогурти) в Росії становила 10–11%, у 1997-му — 15,1, у наступні роки — 9,7%. Характерною рисою є те, що значний обсяг поставок здійснюється не з країн СНД. Тоді як ще у 1995 році країни СНД постачали в Росію значні обсяги молочних продуктів, насамперед сухого і згущеного молока (47%) та масла тваринного (32%), то у 1997 році — частка в загальному імпорті цієї групи продуктів значно знизилася. Інші країни світу завозили 100% йогуртів, 95 — сирів та 65% — сухого молока. Після фінансової кризи (серпень 1998) різко знизився обсяг імпорту молокопродуктів із країн далекого зарубіжжя (порівняно з 1997 роком скоротилося у 2,5 раза постачання сирів, у 2,2 раза — масла тваринного, у 1,5 раза — йогуртів) і почав зростати імпорт із країн-членів СНД сирів (на 73%) і масла тваринного (на 10%).

Нині лідируюче положення в постачанні сирів і йогуртів займають Німеччина, Нова Зеландія, Польща, Фінляндія, Нідерланди, Бельгія, які сформували сталу групу країн-постачальників у даному сегменті ринку молокопродуктів із Росії.

Таким чином, аналіз показує, що невпорядкований експорт молочних продуктів в основному в Російську Федерацію і навіть його зростання за деякими продуктами не може задовольняти Україну з точки зору перспектив розвитку, враховуючи глобалізацію економіки та загострення конкурентної боротьби на продовольчих ринках. Країни-імпортери мають відповідні стратегії щодо забезпечення населення своїх країн продуктами харчування і наміри вийти на зарубіжні ринки, особливо країн СНД. Однак у 1995–2002 роках Україну якщо і не витіснили з продовольчих ринків, то змушувати експортувати молокопродукти за дедалі нижчими й нижчими цінами, особливо щодо тваринного масла (експортується за цінами, що нижчі собівартості його виробництва). Нарощування Україною експортного потенціалу молокопродуктів у 2000–2001 роках пояснюється збігом сприятливих для неї обставин, а не опрацьованою чіткою стратегією розвитку молокопродуктового підкомплексу.

Даний напрям вимагає широкого спектра досліджень: розробки прогнозів обсягів експорту молочних продуктів, їх споживання в країні залежно від рівня доходів населення, тенденцій виробництва та можливості зниження собівартості молока до конкурентних рівнів і досягнення світових стандартів за якісними його параметрами. Окремі з цих проблем нами уже науково опрацьовані й опубліковані в наукових збірниках.

*

Розвиток ринку молока і молочних продуктів в Україні

В.Г.КУДЛАЙ, аспірант*

Київський національний економічний університет

Найвищого рівня виробництва молока в Україні було досягнуто в кінці 80-х на початку 90-х років. У ті ж роки споживання його на душу населення наближалось до рекомендованих норм та обсягу розвинених зарубіжних країн¹. Так, виробництво молока в 1990 році становило 23 млн. т (25% виробництва молока колишнього СРСР), на душу населення — 472 кг, а споживання його і молочних продуктів — 373 кг. У 2002 році ці показники становили відповідно 274 і 223 кг. У розвинених країнах світу, зокрема у Франції, Німеччині виробництво молока на душу населення становило відповідно 515 і 400 кг, а споживання його та молокопродукції — 421 і 366 кг. Виробництво молока в Україні на 100 га сільськогосподарських угідь у

* Науковий керівник — С.І. Дем'яненко, доктор економічних наук, професор.

¹ Ринок продовольства / За ред. В.І. Бойка. — К.: ІАЕ, 1996. — 277 с.

1986–1990 роках становило 464 ц, у 2002 році — лише 333 ц. Для порівняння: у Франції, Німеччині, Данії цей показник дорівнює відповідно 880, 1618, 1704 ц.

Вихід молока на 100 га сільськогосподарських угідь залежить від щільності поголів'я корів та їх продуктивності. Україна значно відстає за рівнем продуктивності молочного скотарства від розвинених країн світу. Зокрема в цілому в країнах Європи молочна продуктивність становить понад 5 тис. кг на корову, а в тих, де високо-розвинене молочне скотарство, таких як Данія та Нідерланди — вона дорівнювала відповідно 7,5 і 7,1 тис. кг. Найвища продуктивність корів у світі за 2001 рік була в США — 8,2 тис. кг. Щільність поголів'я корів на 100 га сільськогосподарських угідь у 2002 році в Україні становила 11 гол., у Франції, Німеччині, Данії — відповідно 16, 30, 27 гол.

Молочне скотарство у суспільному секторі України посідає важливе місце: частка виробництва молока у структурі валової продукції сільського господарства становила у 1990 році 15,4%, у 2001-му — 14,5%. Але протягом останнього десятиріччя частка молочного скотарства у структурі виручки від реалізації сільськогосподарської продукції господарствами суспільного сектора зменшилась. Так у середньому за 1986–1990 роки цей показник становив 20,9%, у 1998-му — 13,7%, у 2001 році — 11%. Частка молочного скотарства у структурі виручки від реалізації тваринницької продукції протягом досліджуваного періоду суттєво не змінилася: у 1990 році — 32,3%, у 2001-му — 33,6% відповідно. Протягом 1986–1990 років молочне скотарство було рентабельною галуззю, частка якої в обсязі прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції становила за цей період 18,2%, а рентабельність виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах у 1990 році становила 32,2%. З 1993 року виробництво молока стало збитковим.

Виробництво молока — одне з найбільш трудомістких виробництв у сільському господарстві. Затрати праці на 1 ц молока в господарствах суспільного сектора України протягом 1990–2001 років зросли з 6,9 до 13,5 люд.-год. Ця негативна тенденція пов'язана із зменшенням поголів'я, зниженням продуктивності корів, погіршенням стану матеріально-технічного забезпечення галузі. При достатньому рівні механізації виробничих процесів на фермах та високій продуктивності стада в передових країнах трудові затрати з розрахунку на 1 ц молока становлять близько 1–1,5 люд.-год.¹

Молочна галузь протягом 1990–2000 років перебувала у глибокій кризі — виробництво молока в усіх категоріях підприємств скоротилося удвічі, а в суспільному секторі — в 4 рази, і в 2000 році становило відповідно 51,6 і 19,6% до рівня 1990 року (рис. 1). Зменшення виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах пов'язано з кризовими явищами в економіці агропромислового комплексу. В особистих селянських господарствах спостерігалася тенденція зростання обсягу виробництва молока, але це не компенсувало зменшення загального обсягу його виробництва сільськогосподарськими товаровиробниками усіх категорій підприємств.

Значна різниця в обсягах виробництва молока, яка спостерігається в різних категоріях підприємств, пов'язана із змінами, які відбулися в кількості поголів'я та продуктивності корів (табл. 1, 2). Протягом 1990–2002 років поголів'я корів в усіх категоріях підприємств скоротилося на 44% за рахунок зменшення його у сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності на 77,4%. У господарствах населення протягом досліджуваного періоду відбулося збільшення поголів'я корів на 52%. У 2001 році в молочній галузі намітилися позитивні зрушення, які одержали продовження у 2002 році. Так, виробництво молока у 2002 році усіма категоріями підприємств становило 14142,2 тис. т, що на 11,7% більше аналогічного періоду 2000 року, в тому числі у господарствах населення виробництво зросло на 18,7%, а в сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності — зменшилося на 5%.

¹ Стан та перспективи розвитку молокопродуктового підкомплексу / За ред. О.М. Шпичака. — К.: ІАЕ, 1999. — 156 с.

Зростання виробництва молока насамперед пов'язано із підвищенням продуктивності корів в усіх категоріях підприємств.

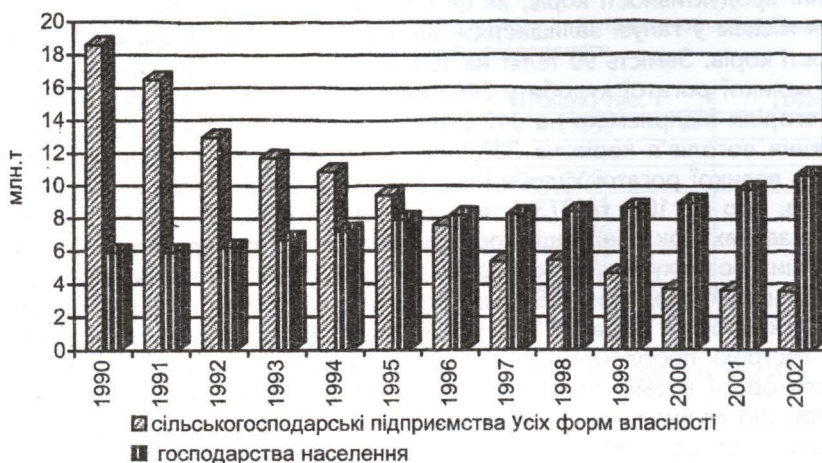

Рис. 1. Виробництво молока в Україні протягом 1990–2002 років

1. поголів'я великої рогатої худоби в Україні, тис. голів (на початок року)

Показники	1990	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2003 у % до 1990
Усі категорії підприємств										
Велика рогата худоба	24623	17557	12750	11697	11722	10627	9423	9433	9108,5	37
У тому числі корови	8378	7531	6271	5864	5841	5431	4958	4919	4715,6	56,3
Питома вага корів, %	34,0	42,9	49,2	50,1	49,8	51,1	52,6	52,1	51,7	x
Сільськогосподарські підприємства усіх форм власності										
Велика рогата худоба	21083	13674	8957	7825	7882	6704	5037	4663	4193,9	19,9
У тому числі корови	6191	4579	3321	2883	2905	2475	1851	1675	1401,8	22,6
Питома вага корів, %	29,4	33,5	37,1	36,8	36,9	36,9	36,7	35,9	33,4	x
Господарства населення										
Велика рогата худоба	3540	3856	3793	3871	3840	3923	4386	4770	4914,6	139
У тому числі корови	2187	2936	2949	2980	2936	2956	3107	3244	3313,8	152
Питома вага корів, %	61,8	76,1	77,7	77,0	76,5	75,4	70,8	68	67,4	x

2. Середньорічна продуктивність корів в Україні за роками, кг

1990	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Усі категорії підприємств											
2863	2364	2273	2240	2204	2143	2184	2198	2460	2553	2730	2999
Сільськогосподарські підприємства усіх форм власності											
2941	2177	2099	2031	1908	1696	1387	1648	1717	1584	2072	2200
Господарства населення											
2637	2634	2671	2666	2722	2632	2853	2921	2928	2893	3019	3221

Протягом досліджуваного періоду змінилася структура виробництва молока: відбувалося постійне зростання частки господарств населення у виробництві молока, що пов'язано із трансформаційними процесами у сільському господарстві. Так, у 2002 році порівняно з 1990-м частка валового виробництва молока приватними господарствами зросла з 24 до 75,5%, або на 4,8 млн. т, тобто господарства населення є основними товаровиробниками в усіх регіонах України.

Деякі спеціалісти вважають допустимим зменшення поголів'я, оскільки це зможе привести до відповідності між поголів'ям худоби та можливостями кормової бази. З цієї точки зору можна було б погодитися, якби скорочення поголів'я відбувалося при підвищенні продуктивності корів, як це є в країнах з високорозвиненою економікою. Вузким місцем у галузі залишається відтворення поголів'я, зниження репродуктивної здатності корів. Замість 90 телят на 100 корів у 2002 році одержано 75 голів.

Поголів'я великої рогатої худоби у 2002 році порівняно з 2001 роком зменшилося в усіх категоріях підприємств на 312,6 тис. голів, або на 3,3%, при цьому відбулося скорочення поголів'я корів на 202,5 тис., або на 4,1%. Суттєвим було скорочення поголів'я великої рогатої худоби і корів у суспільному секторі — відповідно на 469,4 тис. голів, або на 10,1 та 273,4 тис. голів, або на 16,3%. Тобто повторюється ситуація, коли за рахунок реалізації корів вирішуються питання погашення заборгованостей та інших розрахунків. В особистих господарствах населення поголів'я корів збільшилося за цей період на 70,9 тис. голів, або на 2,1%. Скорочення поголів'я великої рогатої худоби та корів за 1990—2003 роки характеризують дані табл. 1.

Найбільш гострою проблемою розвитку молочного скотарства в господарствах суспільного сектора є низька продуктивність корів (табл. 2). Вітчизняний і світовий досвід свідчить, що мінімальною межею ефективного ведення молочної галузі є рівень річної продуктивності корів 3000 кг¹. Незважаючи на те, що за 2000—2002 роки середньорічний надій молока від корови в сільськогосподарських підприємствах зріс на 38,9%, він залишається надзвичайно низьким і до рівня 1990 року становив лише 74,8%. Рівень продуктивності молочного стада в сільськогосподарських підприємствах суттєво коливається в регіональному розрізі. Найнижчою продуктивність корів у 2002 році була в Житомирській, Волинській, Закарпатській, Рівненській областях. У господарствах населення вона в 1,46 раза вища, ніж у сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності й протягом 1990—2001 років зросла на 22%.

Основним стратегічним питанням розвитку галузі в перспективі залишається неухильне підвищення продуктивності молочного стада. Низька молочна продуктивність корів зумовлена передусім хворобами, яловістю, недоліками в організації виробництва та селекційно-племінній роботі, недостатнім рівнем годівлі, в результаті чого корми використовуються головним чином на підтримку життєдіяльності поголів'я, а не на формування молока. В результаті витрати кормів з розрахунку на 1 ц молока в 1,5—1,8 раза вищі порівняно з розвиненими країнами. Поліпшення якості кормів і розведення високопродуктивної худоби сприяє зменшенню витрат кормів на одиницю продукції. Так, з підвищенням продуктивності корів з 2500 до 4000 кг витрати кормів скорочуються з розрахунку на 1 ц молока від 1,31 до 1,05 ц корм. од.²

Порівнюючи зміни виробництва та закупок молока протягом 1990—2001 років, можна відмітити тенденцію до зниження обсягів формування товарних ресурсів молока, при цьому темпи зниження його продажу випереджають темпи зниження виробництва (табл. 3). Так, виробництво молока протягом цих років знизилось на 42,3%, а закупівля державою та переробними підприємствами — на 78,1%, товарність — на 45,5%. Така тенденція пояснюється незацікавленістю сільгосптоваровиробників продажем своєї продукції безпосередньо закупівельним організаціям. Запроваджені з 1 січня 1998 року доплати за продані заготівельним організаціям молоко і м'ясо дещо поліпшили ситуацію із зростання товарності продукції.

Щоб забезпечити необхідний обсяг сировини для молокопереробних підприємств, потрібно мотивувати поставки молока через мережу цих підприємств, забезпечити ціни, близькі до ринкових, надати можливість товаровиробникам за доступними цінами купувати засоби виробництва, надавати за пільговими цінами сервісні послуги. Протягом 1990—2002 років товарність молока в господарствах суспільного сектора

¹ Азізов О.П. Про стан і стабілізацію тваринництва в Україні // Економіка АПК. — 1998. — № 10. — С. 32—39.

² Формування та функціонування ринку агропромислової продукції (практичний посібник) / За ред. П.Т. Саблука. — К.: ІАЕ, 2000. — 556 с.

зменшилася із 96,7% до 74% (табл. 4). Це пов'язано із відміною держзамовлення на продукцію, пошуком сільськогосподарськими підприємствами вигідніших маркетингових каналів збуту, низьким рівнем цін.

3. Показники виробництва та продажу молока заготівельними організаціями усіма категоріями підприємств

Роки	Виробництво молока, тис. т	Продаж, тис. т	Товарність, %
1990	24508	17958	73,4
1998	13736,5	2941,1	21,4
1999	13362,2	2746	20,6
2000	12657,8	3335	26,3
2001	13435,3	4376	32,6
2002	14142,2	3937	27,8
2002 в % до 1990	57,7	21,9	45,5

4. Товарність молока в господарствах суспільного сектора України

Показники	1990	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Виробництво, тис. т	18213	5378,8	5205,5	4710,9	3668,7	3643,2	3468,1
Реалізація молока, тис. т	17661	18023	3601,4	3240,7	2683,7	2801,8	2556,3
Товарність, %	96,7	65,7	69,2	69	72	78	74

Протягом 1998–2002 років відбулося зростання продажу молока особистими господарствами населення через систему заготівельних організацій. Це пов'язано із удосконаленням інтеграційних процесів і впровадженням нових механізмів взаємовідносин із товаровиробниками: створенням й обладнанням у населених пунктах молокоприймальних пунктів, удосконаленням системи взаємних розрахунків. В інтересах селян запроваджується система розрахунків не тільки грішми, а й промисловими і продовольчими товарами повсякденного попиту¹. Так, у 2002 році особисті господарства реалізували заготівельними організаціям 2026 тис. т молока, що становило 19% їх валового виробництва, при цьому частка господарств населення у загальному обсязі заготівель молока була 51,5%. Таким чином, товарність виробництва молока в особистих господарствах у 2002 році зросла на 13,7% до 1998 року, але нижче товарності виробництва сільськогосподарських підприємств на 55%.

У зв'язку з тим, що приватними виробниками виробляється у три рази більше молока, ніж сільськогосподарськими підприємствами усіх форм власності, а реалізується лише на 7% більше, необхідно поліпшити організацію закупівлі молока в особистих та фермерських господарствах населення. Це можливо за рахунок створення кооперативів з організації приймання молока від населення і наступної реалізації його переробним підприємствам; об'єднання виробників, заготівельників, переробників і торговельних організацій. Але в умовах посилення конкуренції молочних заводів за сировинні зони, необхідності випуску високоякісної продукції широкого асортименту, виходу на світові ринки приватні товаровиробники будуть неконкурентоспроможні, оскільки виробляють молоко у невеликих обсягах і мають низькі показники якості молока. Таким чином, продукція особистих господарств населення не відповідає вимогам сучасного диверсифікованого виробництва і приватні виробники не мають перспектив бути основними постачальниками сировини для молокопереробних заводів.

Протягом 1990–2002 років суттєво змінилася структура реалізації молока сільськогосподарськими підприємствами усіх форм власності. У 1990 році реалізація мо-

¹ Стан та перспективи розвитку молокопродуктового підкомплексу / За ред. О.М. Шпичака. — К.: ІАЕ, 1999. — 156 с.; Формування та функціонування ринку агропромислової продукції (практичний посібник) / За ред. П.Т. Саблука. — К.: ІАЕ, 2000. — 556 с.

лока заготівельним організаціям була практично єдиним каналом збуту (99,2%). Протягом досліджуваного періоду обсяг реалізації молока заготівельним організаціям скоротився на 15,5 млн. т, а питома вага цього каналу скоротилась на 25,1%.

Загальні обсяги реалізації молока у 2002 році порівняно із 2001-м зменшилися на 8,8%; на 2,2% зросла частка молока, реалізованого заготівельним організаціям; на 1,1% зменшилася частка молока, реалізованого населенню через систему громадського харчування та в рахунок оплати праці; зросла реалізація молока за бартерними угодами (на 1%). Це пояснюється зростанням закупівельних цін у системі заготівель, поліпшенням системи розрахунків між контрагентами. Так, у 2002 році товаровиробники молока реалізовували його переробним організаціям за ціною 554,8 грн./т, що на 2,6% більше середньої реалізаційної ціни за всіма каналами реалізації. Закупівельні ціни на молоко, яке реалізовували населенню через систему громадського харчування і в рахунок оплати праці, а також на молоко, яке реалізовували на ринку, були нижчі від середньої ціни на 11,7 і 3,8% відповідно. У 2002 році закупівельні ціни на молоко за всіма каналами реалізації почали різко знижуватися. На думку спеціалістів, це пов'язано із сезонністю виробництва, зменшенням рівнів збуту готових молочних продуктів як на внутрішньому так і на зовнішніх ринках.

Рис. 2. Кількість проданого молока в торговельній мережі та спожитого і проданого на ринках та посередниками в Україні

Аналіз цін у роздрібній мережі й на ринках свідчить, що на останніх вони нижчі, ніж у торговельній мережі. Це пов'язано з продажем молока і молочних продуктів на ринках без обробки й охолодження. В торговельній мережі молоко продають пастеризоване, охолоджене та в зручній упаковці. За цим каналом також реалізується імпортне молоко, ціна якого впливає на середній рівень цін у торговельній мережі. У зв'язку з падінням купівельної спроможності населення, зростає купівля ним молока на ринках (рис. 2).
